

De Onderwijzersbond, de eerste beroepsvereniging voor onderwijzers in België (1857-1869) *

F. SIMON

2. Waarom deze geringe resultaten ?

Het ligt voor de hand dat een vereniging die wettelijke maatregelen in haar voordeel wenst te laten uitvaardigen, geen resultaten boekt door alleen maar doelstellingen en een programma bekend te maken, eisen te stellen, een blad uit te geven of petitie's naar de volksvertegenwoordiging te sturen. Er moeten verdedigers gevonden worden van de zaak, een netwerk van relaties dient aangelegd. Het is vooral bij dit aspect dat hier zal gezocht worden naar enige verklaring voor het weinige succes van de Onderwijzersbond.

Relaties met de administratie

Vooreerst waren er de erg sporadische relaties met de centrale administratie. Slechts tweemaal was er rechtstreeks contact met de minister van binnenlandse zaken, die tevens onderwijs onder zijn bevoegdheid had. We vermeldden reeds de audiëntie bij A. Vandenpeereboom. Enkele jaren tevoren was het initiatief van één van zijn voorgangers uitgegaan. Onmiddellijk na de eerste algemene ledenbijeenkomst had P. De Decker de Onderwijzersbond in de persoon van voorzitter J. Blockhuys op het matje geroepen. Hij steunde hierbij op geruchten als zou de bond er politieke bedoelingen op nahouden. Gezien de band Onderwijzersbond-*Toekomst* en de staatssteun voor de periodiek beschikte de minister uiteraard over een krachtig argument om de vereniging eventueel het rechte pad te wijzen. Zijn onderhoud met J. Blockhuys streek klaarblijkelijk de rimpels glad, althans te oordelen naar de geuite tevredenheid van de bondsleiding⁹³. De relaties met de centrale administratie beperkten zich trouwens veeleer tot dit jaarlijks hernieuwen van het steunabonnement aan *De Toekomst*. Verder diende de bond niet te gaan. De systematische weigering van het ministerie op zijn herhaalde vraag om tussen te komen in de drukkosten van het verslag van zijn jaarlijkse vergadering is in dit verband symptomatisch⁹⁴.

* Zie Wetenschappelijke Tijdingen, XLI (1982), 76-94.

93. *Handelingen des Onderwijzersbonds. Vergadering den 16en September 1858 in Gent gehouden* (Gent, 1859) 17-19; Archief Hoop in de Toekomst Oudenaarde, *Verslagboek*, vergadering van 9 april 1860.

94. *Belgische Onderwijzersbond ... 1867*, 20-21.

Ook met de inspectie verliep het niet zo vlot. De bewering van de leiding van de Onderwijzersbond dat „van alle zyden blyken van ondersteuning en goedkeuring” ontvangen werden en zelfs „veel schoolopziensers (...) veel goeds van deze onderneming verwachtten”⁹⁵, bleek erg Brabants getint. Meer speciaal betrof het de ressorten der inspecteurs J. B. Lindemans⁹⁶ en A. D. Wouters⁹⁷, waar de stichters, bestuursleden en ook de meeste leden van de bond fungeerden⁹⁸. Elders ging het veel moeilijker. Anderhalf jaar na de stichting vroeg *De Toekomst*: „Waerom zetelen niet te midden der vergaderde onderwyzers de heeren schoolopziensers, welken het lot hunner onderhooringen [sic] toch werkelyk ter harte gaet?”⁹⁹. In het Tieltsse ondervond D. De Vreese, onderwijzer te Tielt en stichter van een vertakking van de bond¹⁰⁰, wat de inspectie vermocht: tussen juni en augustus 1860 had hij een zestigtal leden gerekruteerd, drie weken later schoten er nog twee over¹⁰¹.

De inspecteurs schonken over het algemeen hun steun niet aan de eerste Belgische onderwijzersvereniging¹⁰². Hun stilzwijgen betekende voor de onderwijzers reeds een voldoende aanwijzing om goed na te denken en zeker te spelen, vooraleer tot de bond toe te treden. Nergens troffen wij enige richtlijnen van hogherhand aan in verband met een te nemen houding van de inspectie tegenover de bond. Door niets te doen of tegen te werken, kon ze, gezien de hierboven geschetste relaties, de onderscheiden ministers overigens moeilijk ontstemmen.

De Onderwijzersbond verschafte daarenboven zelf voldoende stof voor tegenwerking. Niet toevallig opereerde hij het gemakkelijkst in het gebied waar twee gewezen onderwijzers de inspectie verzorgden. De meeste inspecteurs onder de wet van 1842 waren immers geen vakmensen op onderwijs-

95. *De Klauwaert*, III, 16 (23 aug. 1858) 2/C.

96. J. B. Lindemans (1807-1866), behaalde in 1824 het onderwijzersdiploma te Haarlem en startte onmiddellijk als gemeentelijk onderwijzer in zijn geboortedorp Ledeberg-Pamel. Nadien opende hij er een pensioonaat. In 1843 werd hij benoemd tot kantonnaal inspecteur over de vier kantons Brussel, Elsene, St.-Jans-Molenbeek en St.-Joost-ten-Node.

97. A. D. Wouters (1802-1865) doorliep het college te Bergen en verkreeg in 1820 het „brevet van bekwaamheid” voor onderwijzer. Twee jaar later liet hij zich toch nog inschrijven aan de kweekschool te Haarlem. Hulponderwijzer en leraar Frans aan de lagere modellschool te Brussel, sinds 1831 hoofdonderwijzer in de gevangenis te Vilvoorde en vanaf 1843 kantonnaal inspecteur over de kantons Halle, St.-Kwintens-Lennik, Asse, Vilvoorde en Wolvertem.

98. *Belgische Onderwijzersbond ... 1865*, 21-22.

99. II (1858/1859) 355.

100. Désiré De Vreese (1833-1904), hulponderwijzer en hoofdonderwijzer te Tielt, hoofdonderwijzer te Kortrijk, kantonnaal inspecteur te Menen (1869), hoofdinspecteur over het hoofdgebied Antwerpen (1879-1895); lid van het Vlaemsch Verbond, de Ligue de l'enseignement en het Willemsfonds, medewerker aan *De Toekomst* (1867).

101. Archief Hoop in de *Toekomst*, *Verslagboek*, zitting van 11 aug. 1860; *Fédération...* 1881, 42-43.

102. A.M.V.C., H 534 B, J. F. Heremans aan J. Dautzenberg, 27 sept. 1858.

kundig gebied en blokkeerden daarenboven de enige reële bevorderingskans van de onderwijzer. Geneesheren, advocaten, journalisten e.d.m. werden door de onderwijzer wel binnen hun vakgebied geapprecieerd, maar hun onderwijskundige vakbekwaamheid werd meer dan in twijfel getrokken¹⁰³. Het meest trok men van leer tegen de mislukte universitaires, „de klas hier halfgeleerden, welke (...) zich niet meer geschikt voelende tot andere ambten, zich toch nog wel, voor de post van schoolopziener bekwaam achten”¹⁰⁴. Men kan zich voorstellen, dat de inspecteur na het lezen van dergelijke lectuur bezwaarlijk met de glimlach sommige onderwijzers inspecteerde.

De Onderwijzersbond was in ieder geval over één aanstelling tevreden, deze van J. F. Jacobs, één van zijn stichters. Hoewel hij sedert zijn benoeming in 1866 de jaarlijkse algemene vergadering niet meer bezocht, hield men er hem in ere en luisterde naar zijn advies¹⁰⁵. Met hem bezat de bond toch zeker één troef in het inspectiekorps.

Bij de geestelijke inspectie viel de stichting van de Onderwijzersbond in geen te goede aarde. Samen met de burgerlijke inspectie werd zij ervan verdacht de geringe opkomst van de tweede algemene ledenvergadering te Gent te hebben bewerkstelligd. De dag na de bijeenkomst was de diocesaan inspecteur reeds op bezoek bij een Gents schoolhoofd, om zijn ongenoegen te uiten over de gehouden discussie over de leerplicht¹⁰⁶. Ook de verafgoding door de leden van de „zielleer” van F. Beneke verwekte achterdocht. De bisschop van Brugge wilde immers diens werken uit de kantonale onderwijzersbibliotheken verwijderen en spande hiertoe zijn diocesaan inspecteur in¹⁰⁷. In het Antwerpse bekeek de inspectie evenzeer F. Beneke met de nodige argwaan¹⁰⁸. De voorzorgen van de stichters van de bond om geen enkele uitlating tegen de godsdienst te dulden, leverden geen vruchten op. Evenmin bleken de zalvende artikels in *De Toekomst* door J. M. Dautzenberg over de na te streven goede verhoudingen tussen burgemeester, pastoor en onderwijzer iets uit te halen¹⁰⁹. Als verdediger van een openbaar onderwijs leek het voor de Onderwijzersbond eerder onwaarschijnlijk steun te ontvangen van de geestelijkheid, die volgens zijn opvattingen, precies dat soort onderwijs wilde beperkt zien. In sommige algemene vergaderingen werd het optreden van de clerus trouwens expliciet aan de kaak gesteld¹¹⁰.

103. *Belgische Onderwijzersbond ... 1865*, 8-9; 1867, 36-41.

104. *De Toekomst*, VIII (1864) 43.

105. *Belgische Onderwijzersbond ... 1867*, 43.

106. A.M.V.C., H 534 B, J. F. Heremans aan J. Dautzenberg, 27 sept. 1858.

107. *Rapport triennal ... 1861-1863*, XCI.

108. Archief Ligue de l'enseignement (A.L.E.), 1866. *Procès-verbaux. Rapports. Divers*, Verslag van F. de Cort over de algemene ledenvergadering van de bond van 25-26 sept. 1865.

109. *De Toekomst*, I (1857/1858) 237-239; II (1858/1859) 168-171, 206; V (1862/1863) 1-3; VII (1863/1864) 57-58.

110. *Belgische Onderwijzersbond ... 1864*, 8; 1865, 33-37; 1867, 13.

Een voorbeeld om de aard der verhoudingen te illustreren biedt het eerste katholieke congres van Mechelen, waaraan de diocesaan inspecteurs actief participeerden. Hoewel zij constant in de commentaren van J. F. Jacobs op het congresgebeuren van kritiek gespaard werden, viel hij steeds heftig uit tegen uitspraken van andere deelnemers, die aan de staat enkel een supplementieve rol toekenden in verband met het onderwijs. Merkw aardig hierbij was de terechtwijzing aan het adres van F. De Coster, de op onderwijskundig vlak zo vaak opgehemelde gewezen directeur van de Lierse kweekschool, die als deken van Lier „de overweldingen van het onderwijs van de Staat” aanklaagde ¹¹¹.

Relaties met De Vlamingen Vooruit

De houding van de administratie is uiteraard niet los te zien van de politieke constellatie. In dit verband is het belangrijk na te gaan waar de Onderwijzersbond politieke steun haalde om zijn eisen kracht bij te zetten. Daarbij komt onmiddellijk de vraag op, hoe die steun rijmde met de voorgehouden neutraliteit. Zoals zal blijken, is de bond in het opzetten van een onzijdig scherm allesbehalve geslaagd. Dit heeft ongetwijfeld op de effectiviteit gedrukt. De overweging of de leiding hierbij niet bewust naar andere oogmerken toe gehandeld heeft, valt buiten het bestek van dit artikel. Bekijken we nu eerst even de relaties van de Onderwijzersbond met de politieke partijen.

Bij de bespreking van het reglement waakte men erover alle mogelijke verdachtmakingen inzake het voeren van politieke actie te onderscheppen. De ingebouwde zinsnede te zullen optreden in het raam van „wetten en godsdienst” moest zorgen voor de beveiliging ¹¹². Als in het verloop van de discussies tijdens de algemene vergaderingen de aangesneden onderwerpen politiek te heet werden, schermde het bestuur onmiddellijk met de neutraliteit van de vereniging. De Onderwijzersbond was „vrij en onafhankelijk” en bemoeide zich nooit met godsdienst of politiek ¹¹³. Overwegingen van sprekers in dat verband werden overigens nooit in het verslag opgenomen, omdat zij moesten „beschouwd worden als persoonlijke waarderingen” ¹¹⁴. Op vlaamsgezinde uitspraken daarentegen stonden geen beperkingen.

De vereniging moest, in de optiek van de initiatiefnemer, bijdragen „om den vaderlandschen stryd voor de rechten der moedertael te helpen voeren” en een dam te werpen tegen de „noodlottige franschgezindheid”. Onderrecht in de moedertaal leidde voor deze in het Nederlands opgeleide onder-

111. J. F. Jacobs, Het catholiek congres en het onderwijs, *De Toekomst* VIII (1864) 139-151; 238-242.

112. *Handelingen ... 1857*, 6-8.

113. *Belgische Onderwijzersbond ... 1864*, 27, tussenkomst van J. F. Jacobs.

114. *Handelingen ... 1868*, 24, tussenkomst van J. Blockhuys.

wijzers wetmatig naar verbetering van onderwijs en opvoeding¹¹⁵. Drie van de vier agendapunten op de stichtingsvergadering behelsden trouwens het onderwijs in de moedertaal. Samen met de materiële toestand van de onderwijzers en de vakmethodische toepassingen van F. Benekes „zielleer” verscheen het nog geregeld op de verdere jaarlijkse bijeenkomsten.

Gezien de politieke bindingen van J. F. Jacobs en J. Blockhuys baart het geen verwondering verbroedering onder de Vlaamse onderwijzers als middel te zien figureren in de Vlaamse taalstrijd. Beiden behoorden immers tot de eerste generatie geïmmigreerde flaminganten te Brussel, stammend uit de lagere middenstand, die vrij vlug van de culturele actie overstapten naar de eis van administratieve en wettelijke hervormingen ten voordele van het Vlaams. Met het Vlaamsch-Middencomiteit vroegen ze om een taalwet, die de toepassing zou waarborgen van de grondwettelijke beginselen vrijheid van taalgebruik en gelijkheid van alle burgers voor de wet. Waar ze zich tot begin 1857 nog buiten de partijstrijd stelden, wantrouwend de klerikale en liberale, maar bovenal franstalige bourgeoisie bekeken, als Vlaamsdemocraten de steun beoogden van alle progressieven, traditionele propagandetechnieken hanteerden als verzoekschriften, polemieken en culturele manifestaties, dan liet de politieke situatie in de verdere loop van het jaar zulks niet meer toe. De debatten in de Kamer over het examenprogramma van de kandidaat-notarissen en over de benoeming tot notaris, die tot geanimeerde discussies over de talenkwestie uitgroeiden¹¹⁶, openden het Vlaamsch-Middencomiteit de ogen: „de tijd van smeeken en vertoogen” was voorbij¹¹⁷. In de harde politieke confrontatie rond het wetsontwerp op de inrichting van de liefdadigheid was geen neutrale houding mogelijk. *De Klauwaert*, die in februari 1857 zijn literaire mantel had afgelegd voor een strijdend Vlaams-democratische en waarvan o.a. J. F. Jacobs de redactie verzorgde, koos liberaal. De 23ste november 1857 zat J. Blockhuys, voorzitter van de Onderwijzersbond, de eerste vergadering voor van het Vlaamsch Liberaal Kiesgenootschap te St.-Joost-ten-Node.

In het liberale kamp verbonden de Brusselse vlaamsgezinden zich met de radicale vleugel, de jonge liberalen, die, zoals reeds aangestipt, een wel omlinjende opvatting hadden in verband met het onderwijs en de herziening van de wet van 1842 eisten in de zin van laïcisering, verplichting en kosteloosheid van het onderwijs. Dit samengaan mondde in mei 1858 uit in de stichting van de Vlamingen Vooruit. J. Blockhuys maakte deel uit van het eerste bestuur, J. F. Jacobs werkte mee aan het *Jaarboekje* van deze politieke

115. *De Klauwaert*, III, 13 (2 aug. 1857) 3/C; 16 (23 aug. 1857) 2/C, uitnodigingen tot de stichtingsvergadering van 17 sept. 1857.

116. Meer hierover bij W. JANSSENS, De strijd om een taalwet op het notariaat in 1857, *Standen en Landen*, LIX (1972) 129-146.

117. E. GUBIN, *Bruxelles ...*, 232.

vereniging, beiden traden op als voordrachtgevers en behandelden er dezelfde onderwerpen als in de Onderwijzersbond. De nieuwe groep, met sterke francofone deelneming, zou sociaal gemotiveerde flaminganten, socialistische theoretici en de jonge liberale intellectuele elite aantrekken. Zij bezorgden het Brusselse flamingantisme een gestructureerde doctrine op taal-, politiek en economisch vlak. De taaltoestanden, één van de vele sociale en economische onrechtvaardigheden, werden ingebouwd in een breed programma van sociale en economische hervormingen, toepasselijk op geheel België. Van een beperkte Vlaamse visie op het taalvraagstuk was geen spoor meer. De Vlaamse kwestie kon opgelost worden door middel van uitbreiding van het stemrecht — voor enkelen algemeen stemrecht —, van leerplicht, waarbinnen onderricht in de moedertaal viel, en van een hervorming van de staatsstructuren waarin decentraliserende en federaliserende tendensen aan te treffen zijn zonder evenwel het voortbestaan van België in twijfel te trekken¹¹⁸.

Leiders van de Onderwijzersbond als J. Blockhuys en J. F. Jacobs namen via de Vlamingen Vooruit deel aan de sociale strijd, terwijl ze er ook een ruim maatschappijbeeld verwierven, dat ze op de leden probeerden over te dragen. Zo paste J. F. Jacobs' ijveren voor de invoering van de fröbelmethode volledig in het maatschappelijk raam dat de Vlamingen Vooruit geschetst hadden¹¹⁹.

118. *Ibid.*, passim.

119. „Ongelyke ontwikkeling bereidt dus den ondergang des volks, en is bovendien nog de plaeg der werkende klassen.

Want : wy hebben de kracht des menschen door die des damps zien vervangen; wy hebben in alle nyverheidstakken de mekanieken in de plaets van den werkmans-arm zien stellen. Vele werklieden hebben wy daerdoor van brood beroofd gezien! Velen voor immer tot armoede veroordeeld! ... En wat is daarvan de oorzaak? De *ontoereikendheid der ontwikkeling des werkmans!* — Is de ruwe arbeid aen de mekanieken overgelaten, dan moet de arm des mans tot fyner werk vaerdig gemaekt worden. Zyn geest moet voor de nieuwe ontdekkingen der nyverheid gevormd en zyne hand voor de uitvoering derzelve beoefend worden.

Daerin ligt eigentlyk de mangel des lageren onderwyses, of beter gezegd, der eerste opvoeding in België.

Nogtans wy zien uit het Oosten eene ster ons schitterend tegenblikken? Een duitsche opvoedkundige *Frederik Froebel* biedt ons den sleutel eener betere opvoeding (...). Nog eens, de vorming des ganschen menschen, de voorvorming tot het maatschappelyke leven door de maetschappij zelve, ziedaer wat Froebel wil. By hem is het kind nooit lydend, maer immer zelfwerkend, zelfvindend; het wordt in zynen kindertuin een *verstandig, behendig, zelfvindend en zelfhandelende* wezen.

En dat is het wat de vooruitgang onzer eeuw in den kinde vraegt. Zyn eens de persoonen aldus gevormd, dan zullen de plotselinge afbrekingen van werk den werkmans niet meer hinderen. Hy zal altyd de bekwaemheid bezitten iets anders ter hand te trekken, wanneer hy voelt dat zyne gewoone broodwinning hem falen gaet."

Handelingen ... 1858, 42-46.

„Beroepsonderwijs in alle trappen en voor alle vakken der nationale voortbrenging" was één van de middelen die de Vlamingen Vooruit vooropzetten „om dien grooten bloei van den nationalen arbeid te verzekeren, die de krachtadigste waarborg zijn moet der vrijheid van iedereen". *Manifest ... „De Vlamingen Vooruit!"*, 10-11. Wij menen deze dimensie te moeten toevoegen aan het artikel van M. DE VROEDE, *De fröbelschool in België*. Een probleemstelling. *Liber amicorum Professor Dr. Victor D'Espaillier* (Leuven, 1976) 165-173.

Ook de inspiratie voor sommige uitspraken van J. Blockhuys vond daar haar oorsprong ¹²⁰.

De Vlaams-democratische, antiklerikale, anticentralistische en radicale Brusselse Vlamingen Vooruit namen in 1861 het initiatief tot de stichting van het Vlaemsch Verbond, dat de electorale acties der Vlamingen van alle gezindheden probeerde te coördineren en naast de taalgrieven- ook de sociale en economische grieventrommel roerde. Het ging duidelijk om een antiministeriële oppositie, de uitdrukking van desillusie, groeiende ongenegenheid en wantrouwen tegen de regering-Rogier, die de Vlamingen al enkele jaren in de kou had laten staan ¹²¹. Op de rug van deze regering herstelde men de eenheid van de Vlaamse beweging. De Vlaamse kwestie werd uit de klerikaal-liberale partijstrijd getrokken. In het stemlokaal moest een Vlaming eerst en vooral Vlaams stemmen. Uit de programmapunten van het Vlaemsch Verbond lichten we nog de billijke verdeling tussen Walen en Vlamingen in de toekenning der openbare ambten, een betere verdeling van de openbare werken en grondbelastingen en de uitbouw van een volledig net van beroepsonderwijs in het Nederlands ¹²².

Het Vlaemsch Verbond bezat ongetwijfeld aantrekkingskracht op de leden van de Onderwijzersbond. Stichter J. F. Jacobs maakte er deel van uit en was geabonneerd op het gelijknamige tijdschrift, net als de promotoren van de vertakkingen in Oudenaarde en Tielt, H. Germonprez ¹²³ en D. De Vreese. Deze laatste rekruteerde zelfs leden en abonnementen. Ook J. B. Van den Sype ¹²⁴, stichtend lid van de kring Oudenaarde, was het verbond genegen. Het Vlaemsch Verbond had trouwens de kring Oudenaarde om steun verzocht ¹²⁵. Onder de 26 andere onderwijzers van wie uit het bewaarde archief-

120. „Geheel het Belgisch lager schoolwezen snakt naer verbetering: de levensbehoeften overtreffen daerin alom de inkomsten; de onderrichts- en opvoedingsstelselen en middelen zyn in betrekking met den vooruitgang der kunsten, der nyverheid en der beschaving gantsch verouderd en verrekt. Er behoeven nieuwe bronnen geopend te worden. In der studie der menschheid, in der natuer des kinds zal men ze vinden: daerin liggen de ware bronnen om de menschheid boven de kracht des stooms en des werktuigs te verheffen. En daer boven moet de mensch verheven worden of hy wordt er door vernietigd: dat men kieze, het is nog tyd!” *Handelingen ... 1858*, 9.

121. Vermelden we enkel de weerbarstige houding tegenover het publiceren van het Grievenverslag, de publikatie van een tegenverslag en de verwerping van het amendement-J. B. Coomans op 29 jan. 1861 dat in het toelatingsexamen tot de universiteit de vrije keuze van voertaal wilde verzekeren.

122. E. GUBIN, *Bruxelles ...*, 341-352.

123. Hippolyte Germonprez (1833-1887), schoolhoofd te Oudenaarde (1858), kantonnaal inspecteur te Oudenaarde (1879-1887); lid van het Willemsfonds, auteur van leerboeken, medewerker aan *De Toekomst* en aan *De Vereeniging*.

124. Jean Baptiste Van den Sijpe, hoofdonderwijzer te Bevere (1856), lid van de Ligue de l'enseignement.

125. Archief Hoop in de Toekomst Oudenaarde, *Verslagboek*, 13 juli 1861.

materiaal van het Verbond blijkt dat ze lid waren en (of) een abonnement hadden op het tijdschrift, troffen we er verder, bij gebrek aan ledenlijsten van de Onderwijzersbond, slechts drie aan die behoorden tot de onderwijzersvereniging¹²⁶.

We kunnen deze Vlaams-democratisch-onafhankelijke houding nog verder illustreren met de Gentse en de Antwerpse situatie. Bij de weinige leden die de bond te Antwerpen telde, was er toch een zeer actieve: F. Willems¹²⁷. Hij schreef o.m. geregeld in *De Toekomst*. Op 27 mei 1862 werd hij opgenomen als lid van de Nederduitsche Bond, gaf voordrachten en verloor nipt in de bestuursverkiezingen van 1865 om tot een leidende functie te kunnen geraken. Hij was eveneens actief in de sprekerskring Het Vrije Woord¹²⁸. Te Gent bezat de Onderwijzersbond drie hevige militanten, tevens abonnementsverwerfers voor *De Toekomst*: P. Bosch, E. Cnudde en J. Bouchery. We treffen ze in 1867 alle drie aan in de vereniging Het Vlaamsche Volk die een politiek neutrale actie voorstond en heftig maar tevergeefs van leer trok tegen de verfransing van het Gentse stadsonderwijs¹²⁹.

Relaties met de radicaal liberalen — de Ligue de l'enseignement

Op het politieke vlak had de Onderwijzersbond in de persoon van leiding en leden bijgevolg weinig bindingen met de regerende doctrinaire liberalen. Van intens contact met doctrinaire parlementsleden kan men geenszins gewagen. Gezien de uitgesproken voorkeur voor het openbaar onderwijs was zulks a fortiori het geval met de katholieken. In het parlement vond de Onderwijzersbond het best zijn eisenpakket verwoord door de radicaal liberalen.

Tijdens de Kamer- en Senaatszittingen bleef het in de jaren '60 overigens zeer rustig in verband met de eisen der onderwijzers. De jaarlijkse besprekingen rond de begrotingen vormden nochtans uitgelezen gelegenheden tot tussenkomst. Enkel de radicaal liberalen maakten er geregeld gebruik van,

126. U.B.G., nr. 3612, *Briefwisseling Vlaemsch Verbond*. Het betreft J. H. Rits (Eppegem), N. Bruyndonck en P. Verbeeck, beiden werkzaam te Schaarbeek.

127. Frans Willems (1839-1896), hulponderwijzer te Lichtaart en vervolgens te Antwerpen (1860); leraar wiskunde en secretaris van de nijverheidsschool aldaar (1863-1879); leraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de katholieke normaalschool te Mechelen (1879-1880); inspecteur over de parochiale scholen te Antwerpen (1880-1887); kantonnaal inspecteur te Mechelen (1887); hoofdinspecteur te Antwerpen (1895-1896); lid van de Ligue de l'enseignement, van het Willemsfonds (1863) en van het Davidsfonds (1881-1896); auteur van gedichten, cantaten en leerboeken; medewerker aan talrijke pedagogische en letterkundige periodieken.

128. A.M.V.C., B 714 D, bestuurszitting van 27 mei 1862 en algemene vergaderingen van 28 april 1863, 14 april 1864 en 27 april 1865.

129. Meer hierover bij F. SIMON, De verfransing van het stedelijk lager onderwijs te Gent: vlaamsgezinde onderwijzers en het verfranste liberale stadsbestuur (1867-1872), *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXIX, 3 (1980) 153-166.

in 't bijzonder J. Guillery¹³⁰. In 1862 en 1863 probeerde hij door middel van een amendement op de begroting de wedde van de onderwijzers de hoogte in te sturen. L. Goblet¹³¹ sprong hem in 1862 krachtig bij. In 1865 en 1869 opperde J. Guillery de vraag van de regelmatige betaling. Radicale beklemtoning van de als droevig aangeziene materiële positie van de onderwijzer gebeurde nog in 1867 met J. F. Vleminckx¹³² en in 1869 met L. Defré¹³³, die voor weddeverhoging en voor de instelling van een hiërarchie opkwam¹³⁴.

Verbetering van de materiële toestand en de maatschappelijke verheffing van de onderwijzer lagen de radicalen nauw aan het hart. Ze pasten in hun streven naar uitbreiding van het kiesrecht en naar de herziening van de wet van 1842. Gezien de contacten tussen radicalen en flaminganten te Brussel, is het trouwens normaal dat onderwijzerseisen langs deze weg in het parlement kwamen.

In hun meest concrete vorm op onderwijsgebied zouden deze relaties zich uiten in de op 26 december 1864 gestichte Ligue de l'enseignement, ongetwijfeld de vereniging waarmee de Onderwijzersbond het nauwst verbonden was. Deze pressiegroep, die uit de Brusselse Libre Pensée voortkwam en tal van vrijmetselaars onder haar leden telde, verspreidde het radicaal liberale ideeëngoed inzake onderwijs. Volgende doelstellingen stonden voorop: herziening van de onderwijswetten met het oog op de totstandkoming van een volledig neutraal openbaar onderwijs; het toegankelijk maken van de lagere school voor iedereen; uitbreiding van het meisjesonderwijs; oprichting van modelscholen; aanpassing van de opleiding der leerkrachten en verbetering van hun materiële levensomstandigheden; behartiging van de volwassenvorming via zondags- en avondscholen, volksbibliotheken en volksvoordrachten; cultuurverspreiding in de kazernes; erkenning van de Vlaamse eisen inzake onderwijs¹³⁵.

Van bij haar ontstaan had de Ligue bindingen met de Onderwijzersbond. Zo behoorden F. Willems, J. F. Jacobs, J. Dautzenberg, J. F. J. Heremans

130. Jules Guillery (1824-1902), advocaat, volksvertegenwoordiger (1859-1884, 1886-1888), voorzitter van de Ligue de l'enseignement (1870-1872).

131. Louis François Goblet (1823-1867), gezantschapssecretaris, volksvertegenwoordiger (1858-1867), lid van de Vlamingen Vooruit, vrijmetselaar.

132. Jean François Vleminckx (1800-1876), geneesheer, voorzitter van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, volksvertegenwoordiger (1864-1876), vrijmetselaar.

133. Louis Defré (1815-1880), advocaat, burgemeester van Ukkel, volksvertegenwoordiger (1857-1880), pamflettist onder het pseudoniem Joseph Boniface; vrijmetselaar, lid van de Vlamingen Vooruit.

134. *Annales parlementaires. Chambre de représentants*. 1861/1862, 827-828, 837-843, 853-856, zittingen van 27 en 28 februari 1862; 1862/1863, 375-377, 398-400, zitting van 13 febr. 1863; 1863/1864, 589, zitting van 21 juni 1864; 1866/1867, 328, zitting van 29 jan. 1867; 1868/1869, 443, 1130, zittingen van 19 febr. en 16 juni 1869.

135. Over de Ligue zie J. LORY, *Libéralisme...*, 325-446.

en F. De Cort tot de stichtende leden. Een ander stichtend lid, tevens militant van de Onderwijzersbond, J. Van Droogenbroeck¹³⁶, zetelde als secretaris van de sectie „Lager en Volksonderwijs”. F. De Cort werd als bibliothecaris aangesteld en was tevens secretaris van de afdeling „Intérêts de la langue flamande en matière d'enseignement”. De uitgever van *De Toekomst* ontving daarenboven van de Ligue de prijs van dertig abonnementen in ruil voor de bekendmaking in het tijdschrift van haar werkzaamheden en mocht vanaf 1867 *Onderrichtingsbond* uitgeven, het (pover) nederlandstalig orgaan van de vereniging¹³⁷.

Te Antwerpen bezat de Ligue in stadsonderwijzer F. Willems, actief lid van de Onderwijzersbond, een ware rekruteringsmachine. Deze stichter en eerste voorzitter van de lokale afdeling aldaar haalde zijn leden voornamelijk uit het onderwijzend personeel. In september 1865 voegde hij bij de 26 reeds bestaande leden 30 andere bij, waarvan liefst 20 onderwijzers en twee leraars¹³⁸. Dit betekent dat minstens quasi de helft van de Antwerpse onderwijzers het lidmaatschap bezat bij de Ligue. Het was F. Willems die op de jaarlijkse algemene vergadering van de Onderwijzersbond van 25 sept. 1865 voorstelde de zittingen op te schorten, om in de namiddag gezamenlijk de bijeenkomst van de Ligue te kunnen bijwonen, wat dan ook gebeurde. Met de aanwezigheid van vijf bestuursleden had de Ligue overigens op deze onderwijzersvergadering voor een imposante afvaardiging gezorgd¹³⁹.

Men mag aannemen dat na deze officieuze verbroedering de Ligue een aantal onderwijzers meer onder haar leden telde. De stichting van een afdeling in het Oudenaardse getuigt hiervoor. Als grote animatoren traden immers de actieve bondsleden J. B. Van de Sype, onderwijzer te Bevere, en I. Bekaert, onderwijzer te Nederzwalm, op. Ook zij rekruteerden onder col-

136. Jan Van Droogenbroeck (1835-1902), hulponderwijzer te Breendonk (1855), onderwijzer te St.-Gillis en te Schaarbeek (1862-1877), ambtenaar op het ministerie van binnenlandse zaken (1877), in 1899 benoemd tot directeur; lid van verschillende taal-, toneel- en letterkundige maatschappijen en lid van de Vlamingen Vooruit en van het Willemsfonds; letterkundige en componist, schreef onder het pseudoniem Jan Ferguut; medewerker aan talrijke tijdschriften, o.a. *De Toekomst* (1860-1891), redacteur van *De Zweep* (1869).

137. E. GUBIN, *Bruxelles ...*, 385; A.L.E., 1865. *Imprimés. Divers*; 1868. *Correspondance. Associations. Fournisseurs*; 1870. *Correspondance. Fournisseurs*; 1872. *Correspondance. Divers*, J. A. Torfs aan K. Buls, 14 jan. 1872 (opzegging van de overeenkomst); A.M.V.C., C. 3664 B, F. de Cort aan L. De Cort, 7 maart, 2 april en 3 mei 1867. De eerste aflevering van *Onderrichtingsbond* verscheen op 1000 exemplaren, de tweede op 300; vanaf de derde werden er 500 gedrukt. De eerste nummers van het *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement* verschenen op 3000 exemplaren.

138. A.L.E., 1865. *Correspondance. Bureau*, F. Willems aan het „Middenbestuur”, 24 sept. 1865.

139. Het betrof de secretarissen K. Buls (stichter van de Ligue) en R. De Deyn, penningmeester F. Van Meenen, lid van de algemene raad J. Guillaume en bibliothecaris F. De Cort. *Belgische Onderwijzersbond ...* 1865, 31, 40.

lega's¹⁴⁰. Belangrijke militanten van de bond, tevens lid van de Ligue, waren nog D. Devreese en F. Verbessem¹⁴¹, die in de streek van Dendermonde ageerde. We dienen er nog voorzitter J. Blockhuys bij te voegen, die op de algemene vergadering van 1868 bij de begroeting van haar afgevaardigden de Ligue openlijk bedankte voor „het goed” dat ze ten voordele van onderwijs en onderwijzers had verricht¹⁴².

De relaties tussen Onderwijzersbond en Ligue tonen in elk geval aan dat een aantal leden van de bond zich weinig stoorde aan de achterdocht en afkeuring, die er bij bepaalde wereldlijke en zeker geestelijke overheden heersten tegenover deze radicaal liberale creatie. Haar aantrekkingskracht was ongetwijfeld groter dan de 28 stichtende onderwijzers-leden lieten vermoeden.

Alleen al met de rekrutering te Antwerpen en in het Oudenaardse kwamen na anderhalf jaar aan meer dan het dubbele¹⁴³. Over de Ligue kon immers niet gezegd worden dat ze zich niet inzette voor de leerkrachten lager onderwijs. Via een enquête betrok ze hen in haar streven naar verbetering van de toestand van het onderwijs en van het onderwijzend personeel, ze organiseerde een petitiebeweging tot weddeverhoging waaraan de leden van de Onderwijzersbond meehielpen, en wist van een aantal provincieraden een som af te dwingen ten voordele van de provinciale voorzieningskassen der leerkrachten lager onderwijs. In de vertegenwoordigende organen had ze immers leden zitten die de zaak konden bepleiten¹⁴⁴.

Aan dit gunstige beeld zat ook een schaduwzijde. De druk van bepaalde overheden om de onderwijzers te beletten deel uit te maken van de Ligue, had schadelijke gevolgen voor de Onderwijzersbond. Een vereniging, die er goede relaties mee onderhield, stond mede op de verdachtenlijst. Het kan als één van de redenen aangevoerd worden, waarom geen beweging zat in het lage ledental van de bond. F. De Cort ondervond gelijkaardige symptomen met zijn *Toekomst*. De dertig abonnementen van de Ligue wogen niet op tegen de potentiële katholieke abonnementen, die hij had kunnen ver-

140. *Bulletin de la Ligue de l'enseignement*, 1 (1865/1866) 23; A.L.E., 1866. *Correspondance. Bureau*, I. Bekaert aan K. Buls, 25 maart en 4 okt. 1866 (ledenlijst); 1867. *Correspondance. Bureau*, jan. en 9 maart 1867. Op een totaal van 89 leden in de afdeling Oudenaarde waren er 17 (19 %) onderwijzers.

141. Jan Frans Verbessem (1832-1888), achtereenvolgens onderwijzer te Overijse, Etterbeek en Baasrode, kantonnaal inspecteur te Tongeren (1883-1887); medestichter van de Maetschappij voor Opvoeding en Onderwys, lid van het voorlopig bestuur (1870) en van het algemeen bestuur van de Algemeene Belgische Onderwijzersbond (1879) en provinciaal voorzitter van de afdeling Oost-Vlaanderen (1873-1874, 1879-1882), initiatiefnemer en eerste voorzitter van De Benekisten te Buggenhout (1872); auteur van leerboekjes, medewerker aan *De Toekomst* en medestichter van *Het Onderwijs* (1870-1872).

142. *Handelingen ... 1868*, 5.

143. K. Buls gewaagde op 30 jan. 1867 van een honderdtal. A.L.E., 1867. *Correspondance. Bureau. Dossier II*.

144. J. LORY, *Libéralisme...*, 410-414.

werven door zich los te haken van de onderwijsorganisatie¹⁴⁵. Zuiver commercieel gezien deed hij een slechte zaak. Toen J. Torfs¹⁴⁶, nochtans zelf militant van de Ligue, bij zijn aankomst als hoofdredacteur in 1872 terstond de 30 abonnementen van de Ligue opzegde, had hij zeker de bedoeling *De Toekomst* wat verder van het randje van de afgrond te leiden, waarin het blad al jaren dreigde te vallen¹⁴⁷.

Anderzijds dient toch gezegd dat de relaties tussen Ligue en Onderwijzersbond aldra wat verduisterd werden door de immobiliteit in de verdediging van de Vlaamse belangen. De afdeling van de Ligue die zich hierop moest toeleggen, kwam niet van de grond. Voorzitter M. Van der Voort vond geen medewerkers. Een gepland onderzoek naar de toestand van het onderwijs van het Vlaams in de openbare scholen bleef in de ontwerp-farde steken. H. Baudhuin diende zeer vlug ontslag in, terwijl F. De Cort zich reeds in september 1866 uit de algemene raad terugtrok.

Was deze toestand illustratief voor de staat van rust, die zich van het Brussels flamingantisme in de jaren '60 had meester gemaakt¹⁴⁸, dan doken er evenmin impulsen op vanuit andere centra. Het vuur te Antwerpen was bijna onmiddellijk uitgeblust. In 1868 was reeds geen spoor meer van de afdeling en na de vruchteloze poging van o.m. J. Blockhuys in 1872 zou het nog tot 1877 duren, vooraleer ze heropgericht werd¹⁴⁹. Gent bood evenmin perspectieven. In oktober 1867 diende J. Heremans zijn ontslag in. F. De Cort nam in *De Toekomst* de verdediging op van de Gentse buitengewoon hoogleraar en wees hierbij op het onbehagen voor een Vlaming om zich in de Ligue te bewegen. Vergaderingen, publikaties, alles gebeurde in het Frans. De te grote francofone dominantie werkte volgens hem bij de Vlaamse leden ontslag of passiviteit in de hand. Als slotsom voor zijn betoog stelde F. De Cort voor een Vlaamse Ligue op te richten, maar, zo voegde hij er dadelijk aan toe, „dan komt de vraag of wij Vlamingen, die het *Willemsfonds* bezitten, wijs handelen zouden met daarnevens eenen anderen kring in te richten, wiens doel toch geheel hetzelfde zou moeten zijn”¹⁵⁰.

145. A.M.V.C., B 707 B, J. Bols, priester-leraar aan het St.-Romboutscollege te Mechelen, aan F. de Cort, 3 maart 1870.

146. Jan Antoon Torfs (1840-1904), achtereenvolgens onderwijzer te Leuven en te St-Kathelijne-Waver, leraar aan het stadcollege te Tienen en te Leuven, kantonnaal inspecteur te Leuven (1879), hoofdinspecteur te Antwerpen (1896-1900); lid van het Willemsfonds; auteur van leerboeken.

147. A.M.V.C., T 385 B, J. Torfs aan F. de Cort, 8 en 14 jan., 11 febr. en 29 juni 1872.

148. E. WITTE, Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875), *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII (1973), 317.

149. A.L.E., 1872. *Correspondance. Divers; Bulletin de la Ligue de l'enseignement*, XII, 3 (1876/1877) 68.

150. *De Toekomst*, XII (1868) 44-49.

Hiermee wees hij meteen op de waarschijnlijk voornaamste reden van de toch moeilijke inplanting van de Ligue in Vlaanderen : het reeds functioneren van concurrerende verenigingen, die bovendien het lokale particularisme bevredigden ¹⁵¹.

Behalve met de Ligue de l'enseignement zou de Onderwijzersbond met geen enkele andere vereniging dergelijk formeel contact hebben ¹⁵². De radicaal liberale stempel die erop stond en de afkeuring van de Ligue door de kerkelijke overheid belemmerden ongetwijfeld mogelijk succes bij acties van de Onderwijzersbond.

Interne spanningen

Naast de verklaringen voor de geringe effectiviteit van de Onderwijzersbond die refereren naar het politiek-ideologische terrein, moeten we ten slotte gewoon wijzen naar een aantal interne spanningen. Er heerste immers heel vlug onderlinge verdeeldheid. Een in 1860 te Brussel opgerichte Société Centrale des Instituteurs Belges en haar tijdschrift *Le Progrès* werden voor een deel rechtgehouden met afgescheurden uit de Onderwijzersbond en *De Toekomst*. We vernoemden reeds de Maetschappy voor Opvoeding en Onderwijs, die enkele leiders van de Onderwijzersbond eind 1858 hadden opgericht. Hoofdbedoeling was het verder bestuderen van de „zielleer” van F. Beneke, de Duitse theoreticus die in de Lierse kweekschool ter studie stond. Het eerste wat de leden beslisten was een vertaling te maken van zijn werk. Er moet evenwel vlug ruzie in het straatje gekomen zijn want in 1858 liet J. Blockhuys inderhaast zijn vertaling drukken als gevolg van een „verraed”, dat zich binnen de maatschappij had voorgedaan. Twee andere leden, E. J. Rigaux en J. M. Colmonts ¹⁵³ hadden reeds via een prospectus hun vertaling aangekondigd ¹⁵⁴. Hun werk zou pas in 1860 verschijnen ¹⁵⁵. Hun medewerking vanaf de eerste jaargang aan *Le Progrès*, met zijn frans-en nederlandstalige artikels een ernstige concurrent voor *De Toekomst*, is hierbij kenschetsend.

Er was ook de ruzie in het Vlaamse huishouden te Brussel, meer bepaald deze met de Brusselse atheneumleraar E. Van Driessche. In 1857 zetelde hij nog met J. F. Jacobs in de redactie van *De Klauwaert*. Met J. Blockhuys zat hij in het Vlaamsch-Middencomiteit. In de loop van het jaar werd E. Van Driessche evenwel uit de redactie van *De Klauwaert* gestoten, naar verluidt

151. E. GUBIN, *Bruxelles ...*, 379-386.

152. Over de inter-persoonlijke relaties van leden van de Onderwijzersbond met het Willemfonds, de Libre Pensée en de vrijmetselarij, zie F. SIMON, *De Belgische leerkracht ...*, 828-834.

153. Jan Mathijs Colmonts (° 1834), leraar aan een middelbare school te Brussel, leraar aan de normaalafdeling te Virton (1862); bestuurslid van de Onderwijzersbond (1857-1858).

154. J. BLOCKHUYS, *Dr. Beneke's nieuwe zielleer* (Gent, 1859) 5-6.

155. *Dr. Beneke's nieuwe zielleer* (Lier, 1860).

omwille van „voortdurenden en onstichtenden zelflof”¹⁵⁶. We vinden hem aan het begin der jaren '60 terug als voorzitter van de Société Centrale en als redactielid van *Le Progrès*, waarin hij precies veel nederlandstalige artikels produceerde. Vergeten we bij al deze twisten niet dat het onderwijs weinig bevorderingskansen bood, zodat velen in de kijker wilden lopen, wat aanleiding gaf tot allerlei spanningen. Vanuit de Société Centrale zou uiteindelijk een algemeen Belgische onderwijzersvereniging gesticht worden, de Fédération des Instituteurs Belges, die aan het eind der jaren '60 met de Onderwijzersbond zou samensmelten in de Algemeene Belgische Onderwijzersbond. Concrete stappen tussen de Société Centrale en de Onderwijzersbond in de vorm van een ontwerp van reglement voor een nationale vereniging dateerden reeds van november 1867. Dat deze fusie twee volle jaren in beslag nam — en eigenlijk begon de Algemeene Belgische Onderwijzersbond pas daadwerkelijk te functioneren in 1871 — was voor een groot deel te wijten aan de onderhandelaars van de Onderwijzersbond die het Vlaams element op allerlei vlak statutair wensten te vrijwaren en op die manier de identiteit van hun vereniging in de nieuwe creatie wilden verlengd zien¹⁵⁷. Actieve vlaamsgezindheid bleef de Onderwijzersbond tot op het laatste ogenblik van zijn bestaan kenmerken.

VI. Besluit

De eerste Belgische beroepsvereniging voor onderwijzers wortelde in het vlaamsgezinde milieu van de Brusselse agglomeratie. Aangetrokken door de hogere wedden hadden er zich in de jaren '50 een aantal te Lier gevormde onderwijzers gevestigd. Ze namen in 1857 het initiatief tot het stichten van een onderwijzersvereniging op een ogenblik dat de politieke constellatie geen onafhankelijke Vlaamse houding meer toeliet. Deze democratisch flamingante onderwijzers voegden zich bij de verdedigers van het openbaar onderwijs, de liberalen, en meer bepaald bij de radicale vleugel, een opkomende politieke generatie van hoofdzakelijk beoefenaars van intellectuele beroepen die naar politieke machtsuitoefening streefden.

De stichting van de Onderwijzersbond vormde ongetwijfeld een uitloper van de vlaamsgezinde actie. Dit aspect in relatie tot het onderwijs werd evenwel niet behandeld. Enkel de materiële en schoolpolitieke belangenbehartiging door de bond kwam aan bod. Op beide terreinen was van inwilliging door

156. *De Klauwaert*, III, 35 (3 jan. 1858) 3/C; E. GUBIN, *Bruxelles ...*, 250-251.

157. Voor de eindfase van de Onderwijzersbond, tevens beginstadium van de Algemeene Belgische Onderwijzersbond, verwijzen we naar F. SIMON, Ledenbestand, rekruteringsveld en organisatiegraad van de Belgische onderwijzersverenigingen (1857-1895), *Paedagogica Historica*, XX, 1 (1980) 171-250.

de overheid van gestelde eisen om zo te zeggen geen sprake. De daadwerkelijke verhoging van de wedden in de jaren '60 kwam uiteraard tegemoet aan de algemene doelstelling die verbetering van de materiële toestand inhield, maar het aandeel van de bond hierin bleek uitermate miniem te zijn.

Vooreerst betekende de bond op zichzelf niet veel : een gering aantal leden, een zwakke financiële toestand, een bijna onbestaande interne structuur, als Vlaams-Brabants clubje van Lierse gediplomeerden zeker niet representatief voor het onderwijzend personeel. Bovendien leidden inwendige strubbelingen tot de stichting van een concurrerende vereniging. De Onderwijzersbond diende verder nog af te rekenen met de weinig soepele houding van de administratie en had hij in het parlement slechts de systematische steun van een handjevol radicaal liberale volksvertegenwoordigers, die hij vanaf eind 1864 rechtstreeks kon bewerken in de nauw bevriende Ligue de l'enseignement. Deze radicaal liberale sympathieën en de Vlaams democratische opstelling plaatsten de Onderwijzersbond tijdens de opeenvolgende doctrinaire liberale regeringen manifest in de oppositie, wat op de effectiviteit van de vereniging meer dan belemmerend werkte. Op steun van katholieke zijde moest voor deze voorstanders van leerplicht en van de vermindering van de greep van de clerus op het onderwijs a fortiori niet gerekend worden.

Hiermee wezen we slechts op intern structurele factoren en op relaties met de administratie, met de politieke partijen en met andere pressiegroepen als verklarende elementen voor het geringe succes van de Onderwijzersbond. Volledigheid werd hier geenszins nagestreefd. Men kan bijv. nog factoren als de economische conjunctuur of de sociale status van de leden mede in aanmerking nemen. Anderzijds heeft de geringe effectiviteit van de Onderwijzersbond hem niet belet een dertienjarig bestaan te leiden, zodat voor de leden zeker andere behoeften meegespeeld hebben om aan te sluiten en er zich eventueel voor in te zetten.

Voor dit peilen naar de functies van de onderwijzersvereniging verwijzen we evenwel naar een toekomstige publikatie.